

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕЇСТІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано засоби вербалізації авторського сприйняття творчої особистості Тараса Шевченка в сучасних українських есеїстичних текстах.

Ключові слова: мова есеїстики, суб'єктивізація, інтимізація, авторське сприйняття.

В статье проанализированы приёмы вербализации авторского восприятия творческой личности Тараса Шевченко в современных украинских эссеистических текстах.

Ключевые слова: язык эссеистики, субъективизация, интимизация, авторское восприятие.

Different modes of author's verbal perception of Taras Shevchenko as creative personality in modern Ukrainian essayistic texts has been investigated in the article.

Key words: language of essay, subjectivization, intimatization, author's perception.

Процес переосмислення національних культурних символів на сьогодні репрезентовано майже всіма сферами суспільної україномовної комунікації. Особливо актуальною і перспективною є тенденція до пошуку різноманітних, раніше не характерних для української традиції, жанрових форм, оскільки завдяки опрацюванню творчими авторськими індивідуальностями вони стають самостійними жанра-

ми, оновлюючи, доповнюючи, розширюючи та збагачуючи систему жанрів української літературної мови, що сприяє її активному розвитку. Важливим з цього погляду є те, що потреба у новому глибокому індивідуальному аналізі, як явищ національної культури й історії, так і світу загалом, спричинює звернення українських авторів до есе як жанру "якісно іншої прози" [9], що сполучає різноманітні способи пізнання світу, не обмежуючись жодним із них, і внаслідок чого тяжіє до багатоплановості та всеохопності [10].

Мова есеїстики, яка є втіленням альтернативного та нестандартного способу мислення, повністю підпорядкована авторській індивідуальності, тому важливим для нас є розуміння картини світу як "суб'єктивного образу об'єктивної реальності" і водночас "цілісного глобального образу світу", "результату усієї духовної активності людини" у процесі його осягнення [8, 19–21]. У зв'язку з цим цілком закономірним є яскраво суб'єктивізоване й інтимізоване у мовній картині українських есеїстів відображення імені Шевченка як цілісної та непересічної особистості, зокрема і в аналізованих нами текстах Тараса Прохаська, Юрія Андруховича, Віктора Неборака, Степана Процюка. Зауважимо, що ми розглядаємо ті есе, котрі безпосередньо присвячені Тарасові Шевченку, що зокрема відбито і в назвах.

На початку есе Тараса Прохаська "Шевченкова тасмниця" ім'я Шевченка пов'язане з характеристиками "геніальність" і "феномен", які вже певною мірою сприймаються як літературно-критичні та ідеологічно-публіцистичні штампи, проте в контексті осмислення загальнолюдських концептів "щастя" та "любові" вони позбавлені будь-яких зайвих і негативних емоційно-експресивних конотацій та іронічного звучання, яке взагалі не притаманне мовомисленню автора: *"Геніальність зовсім не мусить бути щасливою. Так само, як страждання не обов'язково є запереченням щастя. Безпосередньо щастя пов'язане лише з любов'ю. Зі здатністю любити і бути любленим. Феномен Тараса Шевченка не можна сприймати повноцінно без усвідомлення таких очевидних речей"*. На відміну від попередніх, для яких характерними є лаконічність і афористичність форми та об'єктивність викладу, зумовлена безособовими конструкціями, подальші роздуми, що представлені вже нанизуюванням поширених речень, суб'єктивізуються і навіть інтимізуються, насамперед завдяки вживанню займенників ми, він, наші, свій, його, себе. Їх основними змістовими компонентами можна вважати таку логічну в авторському розумінні послідовність: "любити" – "світ" – "диво" – "наше щастя" – "сотні людей" – "фрагменти вражень" – "найближчі друзі" – "його чар" – "по-справжньому" – "Шевченко": *"Насправді його любили всі. Так само, як і він любить світ настільки, що навіть вигидає для себе пояснення цього дива, назвавши його "незлюбім". Наше ж щастя полягає в тому, що сотні людей, які хоча би раз перетиналися з Шевченком, не змогли втриматися від того, щоби не записати хоч якихось фрагментів своїх вражень від нього. Власне тому ми можемо*

знати про Шевченка більше, ніж про найближчих друзів. Вражає, як сильно діє його чар навіть у віддзеркаленні дрібних свідчень. Бо не полюбити Шевченка по-справжньому не вдається нікому, хто натрапив хоча би на деякі з них. Навіть якщо не вдалося зрозуміти його поезій" [5, 20]. Відзначимо, що ідіостилістичною особливістю відображення Шевченка в мовній картині Тараса Прохаська є ключове слово "таємниця", семантика якого спричинює архітектонічне оформлення його контекстного вживання: ствердження через заперечення – розгорнута гіпербола – риторичне питання – апозіопеза (обірване речення-припущення) – пауза-умовчання – раптовий висновок: "Життя без таємниць, без приватних таємниць теж. Таке визначення якнайкраще підходить до Шевченка..." / "Однак принаймні одну таємницю Шевченко залишив. Вона настільки складна, настільки велчна, що – як у теорії надвеликих і надмалих чисел – зближується до безконечності. Або до нуля" / "...і найбільша таємниця Шевченка. / Короткий план роману. Щоб з того мало бути, щоби з того могло вийти? Якими б ми були, якби роман, який він знав, був би написаний.. Хоч досить і того, що Шевченко любить ще більше" [5, 20–21].

У Юрія Андруховича в есе "Близько до тексту" суб'єктивізацію та інтимізацію відбивають анафоричні формули: "мене цікавлять...", "мені подобається...", "мені важливо...", "я" + дієслово, що містить авторську оцінку. Індивідуально-авторське сприйняття у мовній картині відображене контекстом: "людське обличчя" – "людське в людині" – "жива людина" – "Шевченко" – "текст" – "щоденник", підсиленому атрибутивними характеристиками "цікавіша" – "привабливіша" – "невичерпна", – що є антитезою до іронічно забарвленого переліку: "титани" – "симфонічні велетні" – "прометеї духу" – "гіганти мислі": "Мене цікавлять людські обличчя – і в прямому сенсі, і в будь-якому іншому. Мене цікавлять прояви людського в людині. Я не надто вірю в титанів, симфонічних велетнів, "прометеїв духу", "гігантів мислі" – жива людина зі своїми, як тепер це називають, заморочками видається мені завжди цікавішою, завжди привабливішою. Жива людина невичерпна. / У пошуках Шевченка з живим людським обличчям я звертаюся знову до коліс читаного, але вже свого часу забутого тексту – до його щоденника... / Я роблюся адептом несуттєвого. Мені страшенно важливі ці дрібниці, розсіпані по всьому щоденнику. Я намагаюся скласти з них обличчя. Воно подобається мені дедалі більше" [1, 78]; також авторське сприйняття відображене за моделлю: "мені подобається..." – "він" – характеристика або дія – цитата зі "Щоденника": "Мені, наприклад, подобається, що він куриє сигари... Він навіть зумів підкорити нечисленну гарнізонну публіку: "Все вообщє находили, что мне сигара к лицу и что с сигарой в лице я похож на воякера порядочного тона". / Мені подобається його трохи абсурдні, але цілком щирі суперечки з "Естетикою" якогось Лібелля. Мені подобається, що в астраханському шинку він розчулився від механічної музики... Мені так само подобається його нахил до пародіювання і стилістичного змішування: "...и сегодня еще колеблетя десница от позавчерашнего глумления пьянственного" [1, 78–79].

Ще однією особливістю відображення Шевченка в мовній картині Юрія Андруховича є його змалювання як художнього персонажа, причому художнє зображення автор поєднує з розмовними інтонаціями, репрезентованими насамперед специфічною лексикою, зі своєрідним підтвердженням цитатою зі "Щоденника": *"Але найбільше мені подобається сюжет із райським садом. Це комендантський город у Новолетровській фортеці, де в очікуванні близького дембеля Тарас Григорович днює й ночує, пішовши з настоєдлої казарми. Кінець червня, пахне нагрітою землею й тисячею південних рослин. Світає вже о третій, і о третій він прокидається. І тут настає повний кайф – саморобний зошит, писання щоденника, чай ("благословляю судьбу, пославшую мне медный чайник"), багато чаю, цукор, писання і ранок. Shevchenko is OK" [1, 79]*, наприкінці автор сакралізує своє сприйняття через ряд "райський сад" – "рай" – "він" – "дім" – "спокій" і протиставляє його парі "ідоли" – "метушня": *"Тут ми його і полишимо, в цьому раю, він уже майже вдома, йому пишеться, і дайте йому нарешті спокій з вашими ідолами та патріотичною метушнею. Він у раю, і всіх вас звідти бачить" [1, 79].*

В есе "Неприлизані думки з приводу мого Шевченка" Віктор Неборак сам визначає свій "персональний код Шевченка", який складають грецькі та церковнослов'янські лексеми, паралельно протиставляючи його рядам, що об'єднані іншим стилістичним забарвленням: *"Лабіринт", "піраміда", "слід", "миро", "жрець", "длань"... / Коли запропонувати ці слова першому-ліпшому знавцеві поезії як знаковий розпізнавальний поетичний код, навряд чи він (вона) засоціює їх із Шевченком. Шевченко – це "Дніпро", "Україна", "козак", "кобзар", "дівчина", "мати", "степ"... Хоча можна і так – "кріпак", "гайдамака", "покритка", "байстрюк", "москаль", "варнак", "наймичка" і т. д. / Мій персональний код Шевченка, який збігається з отим "лабиринтним" рядом, так і залишився незмінним, незважаючи на всі пізніші заучування і тлумачення. / До речі, в останньому вірші "Кобзаря" є ще й такі слова, як "Лета", "Ескулап", "Харон", "Парка-пряха", "елопея", "гекзаметр", "Флегетон", "Стікс", хоча зразу ж після Стікса – і Дніпро" [3, 36].* Цікавою є така ідіостилістична риса роздуму автора, як спроба осмислення Шевченка з погляду національного "духовно-культурного концепту" – "доля" в лексико-семантичних контекстах – "сновидне існування" – "Бог" – "зла доля" – "питання" – "відповідь" – "поет" – "обраність" – "доля/Доля" – "Україна" з паралельним дієслівним рядом "не бажає собі" – "благає" – "накликати собі долю" (фраз.) – "радий був відмовитися" – "не зміг розпізнати", підсиленими авторською модальністю спершу ствердження, потім – запитання у формі внутрішнього діалогу з текстом Шевченка: *"Шевченко не бажає собі*

сновидного існування і благає у Бога злої долі. Хіба це благаання залишилося без відповіді?.. У цьому випадку ми можемо ствердити: так, поет накликав собі долю, від якої згодом радий був відмовитися. Та чи можемо ми дізнатися з поезії Шевченка (який сам не зміг розпізнати своєї обраності Долею) щось конкретне про долю сучасної України?" [4, 219]. Більшого увиразнення подібним контекстам надає також форма безперервного, динамічного чергування питань-відповідей: "Шевченко і в поезії, і в листах, і в "Щоденнику" часто нарікає на свою особисту долю. Хоча, як видно це багатьом поколінням його читачів, доля у нього була особлива, незвичайна, феноменальна. Які шанси у кріпацького сина, сироти з Черкащини, стати академіком Петербурзької Академії художеств? – Жодних. Шевченкові це вдається навіть після заслання. Казка, американська мрія, та й годі. Які шанси у попихача, який здобуває початкову освіту в не байдужих до горілочки сільських дяків, започаткувати нову літературу багатомільйонного народу? – Жодних! А Шевченко започатковує" [4, 218]; спостерігаємо і специфіку нанизування риторичних питань-припущень у висновковій частині роздуму: "Доля Шевченка, доля його творчості, розгортається і далі, мирить і сварить усе нові покоління українців, пересікає нашу національну свідомість. А Шевченко нарікає на свою долю. Шевченко знав, що буде славний, але зі своєю земною долею не мирився. Отже не приймав її як Божу волю, як Божий дар. Чому? Можливо, романтичне бунтарство засліплювало зір на власне життя?" [4, 218–219]. Також відзначимо, що характерними стилістичними прийомами в мовній картині Віктора Неборака є паралелізми та порівняння, зокрема зіставлення ряду "Пушкін" – "Міцкевич" – "Шевченко" (зумовлене тим, що есе "Поет "проклятих питань" чи обездолений пророк?" за формою є своєрідною рецензією на книгу Є. Нахліка "Доля – Los – Судьба") та їх об'єднання у ширшому контексті "романтики" – "індивідуальність" – "доля" (через розкриття антитези "Божа воля" – "власна доля") – "людина" – "світотвір" – "індивідуальне "я"" (поштовх до роздуму подає афоризм, що є архітектонічною особливістю жанру есе): "Усе пізнаємо в порівнянні, як казали древні... І Пушкін, і Міцкевич, і Шевченко були романтиками, а це означає, що кожний з них намагався вимірювати світотвір своїм індивідуальним "я". Романтики – це перші свідомі індивідуалісти. Їх цікавила не так воля Бога, як їхня власна воля. Та, дистанціюючись від волі Божої, романтики помічали, що над людиною тяжіє щось сліпе, некероване, незалежне від людини, а деколи підступне і жорстоке. Вимірювання світотвору індивідуальним "я" у кожному окремому випадку давало свої результати" [4, 216].

У Степана Процюка в есе "Шевченко як свобода" суб'єктивізація відбувається завдяки вставним конструкціям: "у моєму розумінні", "на мою думку": *"Шевченко у моєму розумінні... це екзистенціал і самотник (навіть у найбурхливішому товаристві, навіть, перепрошую, із "мочемордами"), це геній із багатьма людськими слабкостями та помилками"; "А первинне, на мою думку, якраз і полягає в тому, що цей невисокий чоловік був утіленням свободи... Він міг багато років не бачити України, але насправді не розлучатися із нею, адже найважливішим бастіоном, країною України був сам. Напевне, Божим провидінням"* [7, 121–122]. Натомість інтимізації сприяють контекстні оточення: "любити" – "містична поезія" – "найближчих мені": *"Але я люблю Шевченка. Ба більше! – його містична поезія "За байраком байрак" є одним із найближчих мені віршів. Не лише Шевченка, а найближчих загалом із всього того, що я знаю про поезію. Українську та зарубіжну"* [7, 123]; "воля" – "особистий символ" – "внутрішня свобода": *"Внутрішньо вільні люди і люблять вільно... І Шевченко є для мене одним із особистих символів поступу до внутрішньої свободи"* [6, 74].

Варто зауважити, що загальною спільною рисою для всіх українських есеїстів є іронічна діалогічність (подекуди навіть саркастична) або мовна гра з традиційними літературно-критичними та публіцистично-ідеологічними штампами (виняток становить лише есе Тараса Прохаська). По-перше, іронізування відбувається введенням цих штампів у контекст авторської оцінки на контрасті, вираженому в поширеній антитезі: *"Стереотипний батько Тарас (той, який – пам'ятник) не ставить нерозв'язних питань, а стверджує: Україна повинна бути вільною, українці повинні бути господарями в Україні, матері разом зі своїми діточками (до речі, татусі у Шевченка часто не присутні) повинні вечеряти під вечірнє гудіння хрущів і тьохкання соловейка, і на вимріяній батьком Тарасом Україні "врага не буде" – всі будуть жити в мирі і любові. / Нестереотипний же Шевченко карається "проклятими" питаннями, які йому підказують жакливі відповіді – "Погибнеш, згинеш, Україно!". Звідки прийшли ці питання? Чи це було таке романтичне віяння часу? Чи все-таки це глибоко індивідуальна потреба Шевченка зрозуміти світ і себе в світі? – Потреба вихідця з найнижчого прошарку імперського суспільства, колишнього невільника, якому доля дала шанс відчувати себе – наскільки це було можливим в імперії – вільною людиною?"* [4, 215]. Найчастіше такі конструкції ускладнюються й розширюються за допомогою нанизання риторичних запитань або запитань-відповідей, формуючи градацію або період, що завершуються риторичним питанням або апозіопезою. По-друге, іронія, пов'язана з обігруванням таких лексем, як "монумент", "ідол", "пам'ятник": *"Шевченко є абсолютним чемпіоном світу серед поетів за кількістю пам'ятників. Жоден Данте або Шекспір не зрівняються з ним за масою бронзи, міді, мармуру, граніту, залізобетону"* [2, 155]; *"Йому би на волю із-*

під важкої демонічної мантії ідола. Йому би звільнитися від обладунку ритуальної фікції. Бо це не він. Він – це колективне українське “Я”, із його ніжністю і гнівом, любов’ю і ненавистю. А там, де валує солодкий фіміамний димок, Шевченка нема. Той, хто не терпів бездумності ідолопоклонства, не потребує фетишизаційного неврозу. Навіть із найближчими намірами...” [6, 75]; в контекстному сполученні з релігійною лексикою: “культ”: “Якщо спробувати передати зміст Шевченкового культу якоюсь однією стислою формулою, то можна узагальнити: “Шевченко – наше все” [2, 147]; “там де панує квазірелігійний культ Великого Батька, нема місця урочистості й святенності пам’яті” [6, 73]; “ритуал”: “це суцільне середньовіччя з романтизмом і соцреалізмом... / Жодного святого жодної церкви так не ховали. / Здається, саме від цього – Шевченкового

– перепоховання бере початок ритуал сакрального українського перепоховання як такого...” [2, 146–147]; “Як відомо, ритуали мають сенс тоді, коли виконують важливу функцію переносу або символу. А коли ритуал втрачає глибину символу, він перетворюється на елемент нав’язливого невротичного стану. А там – лише механічні жести й порожні очі. Але не любов до Шевченка” [6, 72]; “плач”: “плач супроводжує Шевченка завжди й усюди... навіть шевченківські опущені додолу вуса – еталонний знак національної свідомості – з часом почнуть називати “плач України” [2, 144]; “святість”: “Маємо принаймні кілька ознак святості (щоправда, особливої – не традиційної церковної святості, а, сказати б, секуляризованої чи пак громадянської): подвижницький життєпис, канонічність текстів, Свята Гора як місце поховання і сталого паломництва” [2, 147].

Отже, українській есеїстиці кінця ХХ – початку ХХІ століття притаманні суб’єктивізація й інтимізація індивідуально-авторського сприйняття та переосмислення особистості Шевченка з погляду загальнолюдських концептів “людина”, “життя”, “щастя”, “любов”, “доля”, “свобода”, “слава”; іронічна діалогічність, мовна гра з традиційними літературно-критичними та публіцистично-ідеологічними штампами; паралелізм, порівняння, зіставлення зі світовим культурним контекстом; пошуки нового розуміння через звернення до широкого кола Шевченкових текстів, що відбиває оригінальне індивідуально-авторське сприйняття й архітектонічне оформлення есе.

1. Андрухович Ю. Близько до тексту / Дезорієнтація на місцевості. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 78–80.
2. Андрухович Ю. Shevchenko is OK / Диявол ховається в сирі. – К., 2007. – С. 141–158.
3. Неборак В. Неприлизані думки з приводу “мого” Шевченка / А. Г. та інші речі. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 35–40.
4. Неборак В. Поет “проклятих питань” чи бездоленний пророк? / А. Г. та інші речі. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 214–220.
5. Прохасько Т. Шевченкова таємниця / Порт Франківськ. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 20–22.
6. Процюк С. Навколішки перед Великим Батьком / Аналіз крові. – К., 2010. – С. 71–76.
7. Процюк С. Шевченко як свобода / Канатоходці. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 121–124.
8. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М., 1988. – 216 с.
9. Садыкова Л. В. Русское эссе XX века. Художественное своеобразие, динамика жанра. – Донецк, 2009. – 405 с.
10. Эпштейн М. Н. Законы свободного жанра (эссеистика и эссеизм в культуре Нового времени) // Вопросы литературы. – 1987. – № 7. – С. 120–152.